

DEMOCRATISERING VAN KRITISCH DENKEN

Kritisch denken als desem in de opleiding

Klaas Bosma, januari 2023

Werkplaats burgerschap, Democratisering van kritisch denken.

Hoe is kritisch denken als leerlijn geïmplementeerd in de juridische opleidingen van ROC van Twente en hoe kunnen andere opleidingen dit oppakken?

Inleiding

Kritisch denken is in ieder geval een onderdeel van burgerschapsvorming en ook bij Nederlands krijgen studenten er mee te maken, met name als het gaat om argumenteren. Maar wij vinden dat kritisch denken eigenlijk een aspect is van alle vakken en ook onlosmakelijk verbonden moet zijn met de kerntaken en onderliggende werkprocessen van de opleiding. Vandaar ook dat kritisch denken overal in de opleiding van belang is. Uit de inleiding van de kernmodule voor kritisch denken:

Uiteindelijk moet kritisch denken je helpen om verantwoorde keuzes te maken bij wat je doet of vindt. Natuurlijk zijn er heel veel situaties waarin je niet echt veel te kiezen hebt. Denk maar aan de taken die je moet uitvoeren op je werk: de manier waarop ligt vaak vast. Maar er zijn ook momenten genoeg dat je die keuze wel hebt: wat vind ik hier eigenlijk van, zeg ik hier wat van, ga ik er wat aan doen, wat ga ik doen, etc. En kiezen moet je letterlijk als het gaat om politieke verkiezingen.

Of je nu weinig te kiezen hebt of veel, voor wat je zegt of doet ben je wel verantwoordelijk. Als je je werk niet goed uitvoert, dan word je daar waarschijnlijk op aangesproken door je leidinggevende. En in het algemeen zal het vaak zo zijn dat wanneer je iets beweert of doet, anderen je de vraag stellen waarom je dat vindt of doet. Kortom, je moet je vaak verantwoorden.

Je kunt dan zo maar wat zeggen of doen, impulsief zonder nadenken, of heel beperkt op basis van een snelle "inschatting". In dergelijke situaties wordt het moeilijk om een "goede" verantwoording te geven. Antwoorden als *Ik weet het eigenlijk niet* of *Ik denk dat dit gewoon het beste is* zijn niet echt sterk. Ze steunen jouw eigen keuze eigenlijk helemaal niet en ze maken die voor anderen ook niet inzichtelijk en acceptabel. Dat is niet altijd erg, bijvoorbeeld als je kiest uit de verschillende smaken in een ijszaak. Maar in heel veel andere situaties zijn de consequenties van jouw keuzes zodanig dat het toch verstandig is om er eerst eens goed over na te denken. Je geeft dan vorm aan je kritische verantwoordelijkheid en om dat "goed" te doen, moet je kritische denkvaardigheden inzetten, en dat moet je natuurlijk ook op een goede manier doen.

Waarom een in andere leerlijnen geïntegreerde leerlijn voor kritisch denken?

In het artikel *Teaching critical thinking. Some lessons from cognitive science* uit 2005 geeft Tim van Gelder zes aandachtspunten die belangrijk zijn bij het ontwerpen van lessen om het kritisch denken van studenten te verbeteren. Mensen kunnen over het algemeen wel redelijk goed redeneren (argumenten geven), maar weten niet goed wat bewijzen precies inhoudt en wat als een goed bewijs acceptabel is. Wanneer ze het idee hebben dat iets klopt of goed "voelt", en vaak gaat het dan om eenvoudige, bekende patronen of verhalen, dan doen ze geen extra moeite om die kritisch te onderzoeken (en zo nodig te herzien). Kritisch denken is geen natuurlijke houding, maar een

complexe ("hoge") vaardigheid waarin eenvoudige denkvaardigheden moeten worden gecombineerd.

Kritisch leren denken is daarom een lang traject (1). Het zou dan ook als een expliciet onderdeel in het curriculum moeten staan (2). Er moet ook worden geoefend met de overdracht (*transfer*) als kunst op zich (3). Dat kan bijvoorbeeld door na een taak de essentie ervan te abstraheren en die vervolgens toe te passen in een heel andere context. De kennis van de theorie helpt het inzicht in het redeneren en maakt bovendien de communicatie erover makkelijker (4). Verder helpt het om redeneringen in schema's te (laten) zetten (5). Die schema's helpen zowel de student als de geveer van feedback. Ten slotte is het belangrijk om cognitieve neigingen en blinde vlekken als mogelijke valkuilen te herkennen (6), zoals het vasthouden aan overtuigingen en alleen open te staan voor bewijzen die die overtuiging ondersteunen. Kritische denkers zoeken dus naar tegenspraak en hebben meer aandacht voor de weging daarvan en zijn ook bereid om hun standpunten te herzien. De laatste opmerking impliceert dat de aandacht niet alleen op vaardigheden gericht moet zijn, maar dat een kritische houding net zo belangrijk is.

Eén aspect laat Van Gelder ongenoemd en dat is dat kritisch kunnen denken ook vraagt om voldoende kennis over het probleem waarover nagedacht moet worden.

Deze aandachtspunten samen hebben ertoe geleid dat we besloten hebben om met het complete opleidingsteam een leerlijn te ontwerpen voor kritisch denken. Die leerlijn is in die zin een abstractie dat zij niet direct herkenbaar is in het opleidingsplan, behalve dan de kernmodule. Maar in elke leerlijn van de opleiding wordt concreet aandacht besteed aan kritisch verantwoordelijk denken (en handelen). De manier waarop dit tot stand kan worden gebracht, wordt in de volgende paragrafen besproken, waarbij de aanpak bij de Juridische opleidingen als voorbeeld en referentiepunt gebruikt wordt. Aan het einde van dit document zijn alle te nemen stappen samengevat weergegeven in een implementatieschema. In bijlage 3 wordt beknopt aangegeven hoe de leerlijn Kritisch denken in het curriculum is geïntegreerd.

De leerlijn is geschreven voor een niveau 4-opleiding. Veel elementen zijn ook op andere niveaus te gebruiken, maar dan zijn aanpassingen waarschijnlijk noodzakelijk.

Het begin

Deelname van docenten uit het opleidingsteam aan het project van de Werkplaats Burgerschap is natuurlijk een katalysator geweest van het ontwerpen van een leerlijn. Visie, theorie (zie bv. Van Gelder) en het ontwerpen van een lessenserie zorgden voor meer aandacht voor de vraag hoe kritisch denken in de opleiding een plaats kan krijgen die verder gaat dan alleen de burgerschapslessen. De samenstelling van de docentontwikkelteams van de Werkplaats zorgde al voor inbreng "van buiten": behalve docenten burgerschap, vanuit verschillende opleidingen, namen ook (beroeps)vakdocenten en docenten Nederlands actief deel aan het ontwerpen. En collega's in een opleidingsteam zijn dan al gauw nieuwsgierig als de deelnemers in formele en informele situaties vertellen waar ze mee bezig zijn.

Kritisch denken wordt door het merendeel van de docenten sowieso gezien als belangrijke vaardigheid voor studenten, zoals al is gebleken in onderzoek door het practoraat Burgerschap van ROC van Twente (zie *Burgerschap als uitdaging* uit 2019). En dat maakt het gemakkelijker om in het eigen team een start te maken naar een geïntegreerde leerlijn.

Na het wekken van nieuwsgierigheid bij collega's is het belangrijk om kritisch denken ook formeel op de agenda te krijgen, bijvoorbeeld in een teamoverleg of, beter nog, door het agenderen ervan op een studiedag. Soms is dat geen probleem, maar het kan een probleem zijn als de status van de initiatiefnemer(s) beperkt is. Immers, het gaat er wel om dat collega's er blijvend het belang van inzien.

Tijdens de eerste bijeenkomst is het zaak docenten te laten nadenken over wat kritisch denken voor hen zelf betekent en waar zij dat meer van hun studenten zouden willen zien. Die oriëntatie kan bijvoorbeeld gebeuren met behulp van een woordwolk (zie bijlage 1), waarin een aantal aspecten van kritisch denken worden genoemd en waar de individuele docent zijn of haar "keuzes" kan maken. Aan de hand van een overzicht kan verder gediscussieerd worden (eventueel op een vervolgbijeenkomst), maar belangrijker is dat vervolgens een visie op kritisch denken wordt gedeeld. Dit kan de omschrijving zijn uit het *Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB*, maar vruchtbaarder is het om die van de Werkplaats Burgerschap te presenteren, omdat die verder gaat dan alleen vaardigheden (zie de website *werkplaatsburgerschap.nl*). Uitgaande van de drie verantwoordelijkheden, de taakverantwoordelijkheid vanuit het beroepsperspectief, de medeverantwoordelijkheid als burger en de zelfverantwoordelijkheid van het individu, zorgt de confrontatie daarvan met elkaar vaak voor de noodzaak van een kritische benadering. Wat zijn bijvoorbeeld de maatschappelijke gevolgen van de uitvoering van beroepstaken en waar spelen (beroeps)ethische problemen bij een handelingskeuze? Een verkenning hiervan zal de motivatie van docenten om ermee aan de slag te gaan eerder versterken dan verminderen, blijkt uit de ervaringen van meerdere docenten.

Suggesties

Bij de Juridische opleidingen is primair uitgegaan van de visie van de Werkplaats, maar omdat de in het *Examenbesluit* vastgelegde richtlijnen een wettelijke verplichting inhouden, zijn ook die meegenomen in het ontwikkelen van de leerlijn. De bovenbeschreven stappen zijn daadwerkelijk zo gerealiseerd. Deze kosten ook niet zoveel tijd. Wel is het belangrijk om in overleg met de teammanager voldoende tijd te reserveren voor het geheel. Het gaat dan niet alleen om voldoende overlegmomenten tijdens vergaderingen en studiedagen, maar ook om voorbereidingstijd voor de kartrekkers, en dat voor het hele traject (zie ook het implementatieschema op p. 6).

Zoals al gezegd is het verstandig om kartrekkers aan te wijzen met voldoende status in het team, want het is een ontwikkeltraject dat tijd vergt, en collega's moeten in de praktijk regelmatig geprikkeld worden om een bijdrage te blijven leveren.

Er wordt overigens steeds van kartrekkers gesproken: het is verstandig om er twee te hebben.

Natuurlijk is één kartrekker op zich voldoende, maar die mist al gauw het sparren en bij wegvallen dreigt het traject eerder stil te vallen.

Vervolgens

Als de geesten rijp zijn, kan er geogst worden. Bij de Juridische opleidingen is op een aantal studiedagen steeds opnieuw ook kritisch denken geagendeerd. De eerste studiedag is de docenten gevraagd om als vingeroefening een deel van een les te reserveren voor een kritische beschouwing van het belang van het vak voor het beroep, met name door studenten met doorvragen tot enige bewustwording te brengen. Tegelijkertijd zijn docenten dan zelf ook actief met een kritische reflectie op het belang van het betreffende vak(onderdeel) voor het beroep, voor een vervolgopleiding, e.d.

De tweede en derde vervolgbijsamenkomst waren gewijd aan de invulling van de loopbaanbegeleiding. Samen met de coördinator hiervan zijn een aantal momenten gekozen tijdens de opleiding, waarop studenten met hun (studie)loopbaanbegeleider kunnen reflecteren op ambities, talenten, verbeterpunten, e.d. gericht op het stimuleren van de autonomie en de persoonsvorming. Deze momenten zijn aan het begin van de opleiding, het keuzemoment aan het eind van het eerste leerjaar¹ en aan het einde van de opleiding.

Het eindgesprek is een afsluitend gesprek tussen de (laatste) studieloopbaanbegeleider en de student vlak voor diplomering, waarin teruggekeken wordt naar de ontwikkeling (persoonsvorming) die de student heeft doorgemaakt en vooruitgekeken naar vervolgopleiding, carrière, e.d. Zo'n reflectiemoment vereist dat de studieloopbaanbegeleider in staat is om goed door te vragen, maar tegelijkertijd is het in de eerste plaats de bedoeling dat de student zelf in staat is om kritisch te kijken naar zijn of haar ontwikkeling. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan de ideeën van de student over zijn of haar maatschappelijke rol, die verder gaat dan alleen het vervullen van een baan of het starten met een vervolgopleiding. Daarbij kan ook teruggeblift worden op houding en kritische verantwoordelijkheid (de leerlijn kritisch denken), die beide van belang zijn voor "stevigheid" in het maatschappelijk functioneren. Het moet niet zo zijn dat alle kritische vragen van de docent komen: de vragen moeten zodanig zijn dat de student zelf (uit zichzelf) laat zien dat hij of zij kritisch verantwoordelijk kan denken en handelen.

Het laatste gesprek "staat nog in de kinderschoenen". Het zal aan het einde van het schooljaar 2022-2023 uitgebreid worden getoetst.

Omdat bijna alle docenten ook (studie)loopbaanbegeleider zijn of stagebegeleider in het laatste deel van de opleiding, is zo een groot deel van het team betrokken bij de invulling van dit onderdeel van de leerlijn. Dit illustreert ook de manier waarop de leerlijn vorm krijgt, namelijk als onderdeel van een andere leerlijn. Tegelijkertijd maken deze docenten een professionaliseringsslag.

De benodigde tijd tijdens de studiedagen is ongeveer 1 klokuur. De opdrachten in het leerlijnonderdeel Loopbaanbegeleiding kunnen gemakkelijk worden geïmplementeerd. Bijbehorende vragenlijsten kunnen ook in digitale volgsystemen worden opgeslagen (bij het ROC van Twente is dat *Cum Laude*).

¹ Studenten moeten dan kiezen voor een specialisatie: juridisch-administratief, hrm en vanaf 2023 ook bewindvoering.

Suggesties

Bovenstaande aanpak is gemakkelijk te kopiëren en waarschijnlijk worden de meeste elementen al in praktijk gebracht, maar dan zonder inbedding in een aparte leerlijn kritisch denken.

Uitbouwen

Na deze twee stappen kan de leerlijn verder worden uitgebouwd. Het aantal betrokken docenten is in principe groot. De volgende fase is dan om kritische denkvaardigheden en vooral ook een kritische houding van studenten in veel meer vakken ruimte te geven. Bij de Juridische opleidingen is dat als volgt georganiseerd.

Op de vierde studiedag is er meer tijd uitgetrokken voor het verkennen van de mogelijkheden per vak. Sectieleden zijn bij elkaar gaan zitten en hebben voor hun vak in kaart gebracht waar kritisch denken een plek kan krijgen. De mogelijkheden zijn uitgewerkt in de verschillende leerlijnonderdelen. Dit is onder meer gedaan voor Nederlands, voor digitale geletterdheid, voor de stage en de voorbereiding daarop, voor methodische beroepsvorming (houding, communicatie, e.d.) en de beroepsvakken, enerzijds de rechtvakken en anderzijds de vakken voor de uitstroom HRM. Voor de beroepsvakken stond de vraag centraal waar wetgeving vanuit maatschappelijke belangen misschien tekortschiet en dus om een kritische benadering vraagt.

Door de docenten uit het docentontwikkelteam van de Werkplaats Burgerschap zijn daarnaast een aantal beroepsethische probleemsituaties geformuleerd in de vorm van opdrachten. Deze maken deel uit van de leerlijn Methodische beroepsvorming en de (voorbereidende lessen voor de) stage. De lessen en opdrachten zijn in de eerste plaats gericht op inzicht in de "oorzaken" van ethische dilemma's vanuit de visie dat in zo'n dilemma verschillende perspectieven en verantwoordelijkheden met ieder hun eigen waarden en belangen met elkaar botsen. Verder leren studenten hoe zij in een afweging kunnen komen tot een keuze waarin recht gedaan wordt aan die perspectieven. Uiteraard is alles vastgelegd: zie ook het document *Leerlijn kritisch denken*. Verder moeten er natuurlijk evaluatiemomenten zijn. Bij de Juridische opleidingen staat de eerste evaluatie gepland voor juni 2023.

Suggesties

Deze derde stap is een cruciale stap, omdat de leerlijn kritisch denken zo deel uit gaat maken van de andere leerlijnen van de opleiding. De verantwoordelijkheid voor de leerlijn kritisch denken wordt op deze manier ook gedeeld, maar het is wel zaak voor de kartrekkers om alles vast te leggen, evaluatiemomenten te plannen en zorg te dragen voor aanpassingen.

Hulpmiddel bij het vinden van lesstof en het ontwikkelen van lessen is het *Praktijkboek Kritisch burgerschapsonderwijs op werkplaatsburgerschap.nl*.

De kernmodule

De kernmodule, halverwege de opleiding, is enerzijds bedoeld om de eerdere activiteiten van de leerlijn voor de studenten wat beter te onderbouwen en anderzijds voldoende bagage te geven voor de rest van de opleiding en daarna. Aan de orde komen de rol van wetenschap, de structuur van de argumentatie, denkfouten, zoals de *confirmation bias* en manipulatie middels taal. Daarnaast zijn de studenten actief met debatteren over controversiële onderwerpen.

De kernmodule maakt deel uit van de leerlijn Burgerschap en wordt gedurende een periode van 9 tot 10 weken gegeven met 2 klokuren per week. Deze module wordt afgesloten met een toets.

Daarnaast kan de ontwikkeling van met name het open staan voor andere perspectieven met een nul- en een eindmeting worden gemeten (zie bijlage 2 voor de korte vragenlijst).

De bedoeling van de kernmodule is om studenten een betere basis te geven voor hun kritische denkvaardigheden en houding. De samenstelling van deze module heeft uiteraard veel tijd gekost, maar daardoor hoeven andere ontwikkelaars niet meer zoveel tijd meer te steken in een dergelijke module. Ze kunnen volstaan met een eigen selectie, onderdelen aanvullen, etc. De onderdelen van de kernmodule kunnen ook als onderdeel van andere leerlijnonderdelen worden uitgevoerd.

Suggesties

De kernmodule kan zonder veel aanpassingen in elke opleiding worden opgenomen. Maar, zoals gezegd, kunnen onderdelen ook elders worden "ondergebracht".

Het vak Nederlands

In de lessen Nederlands komt kritisch denken ook regelmatig aan de orde. Zie hiervoor bijlage 3 en het document [Leerlijn kritisch denken](#) (document opent in nieuw tabblad: pdf).

Schema voor implementatie

activiteit	hoe	waar, wanneer
introductie	inleiding over kritisch denken, woordwolk	studiedag 1, teamoverleg 1
theoretische verdieping met visie en onderbouwing van het ontwikkelen van een geïntegreerde leerlijn; opdracht voor kritische reflectie op eigen vak(onderdelen)	presentatie op basis van het <i>Praktijkboek van de Werkplaats Burgerschap</i>	studiedag 1 of 2
reflectie op het belang van het eigen vak(onderdeel) voor beroep, vervolgopleiding, ook met een klas		tussen 2 studiedagen
start met leerlijnonderdeel voor loopbaanontwikkeling	doornemen van opdrachten	studiedag 2
op sectieniveau inventariseren waar kritisch denken in de (eigen) lessen aan de orde kan komen	in groepen analyseren waar beroep en maatschappij elkaar raken (invloed van beroep op de maatschappij en maatschappelijke invloeden op het beroep): dit leidt tot een	studiedag 2 of 3

	aantal probleemstellingen: zie ook <i>Praktijkboek</i> voor meer details (en op de website <i>werkplaatsburgerschap.nl</i> staan diverse lesvoorbeelden op alle niveaus); beroepsethische dilemma's	
ontwerpen van lessen, individueel, sectiegewijs of in projectlessen	zie ook het <i>Praktijkboek</i> over het werken in docentontwikkelteams	na studiedag 2 of 3
evaluatie en consolidering van bijdragen		studiedag 3 of 4
bijstellen, consolideren en bewaken	vastleggen van programma van leerlijnonderdelen (zie voorbeeld bij Juridische opleidingen), aangestuurd door coördinator, die ook de voortgang monitort	na studiedag 3 of 4

Proces: aandachtspunten

We zijn enthousiast begonnen met de ontwikkeling van een leerlijn, maar al snel gooide corona roet in het eten. Reflecteren en discussiëren gaan nu eenmaal een stuk lastiger als de deelnemers via *Teams* moeten communiceren. Wij hebben het verhaal dan ook een paar keer opnieuw moeten oppakken. Belangrijk is dat er iemand is (of bij voorkeur twee) die verantwoordelijk is voor de coördinatie en de vinger aan de pols houdt. Het is, zoals gezegd, ook belangrijk dat deze coördinator voldoende invloed heeft op collega's, deze kan motiveren, etc. en verder de ruimte krijgt om waar mogelijk overleg te plannen. Uiteindelijk moet de verschillende onderdelen zichtbaar zijn in de verschillende lesprogramma's. De beschrijving van de verschillende leerlijnonderdelen in de *Leerlijn kritisch denken* kan daarbij helpen evenals het *Praktijkboek* en de website *werkplaatsburgerschap.nl*.

Bijlage 1: woordwolk aspecten van kritisch denken, uit Werkplaats burgerschap. (2020). *Praktijkboek*. Te raadplegen via [deze link](#).

Bijlage 2: vragenlijst

Toelichting bij vragenlijst kritisch denken

- Deze vragenlijst is getest bij studenten in het MBO van verschillende opleidingen en niveaus.
- De vragenlijst bestaat uit twee delen, en is voor elk deel afzonderlijk betrouwbaar.
Specifiek:
 - Kritische openheid: uitspraak 1 t/m 7 gaan over de neiging om actief open te staan voor nieuwe ideeën, deze ideeën kritisch te evalueren en je denken te veranderen rekening houdend met overtuigend bewijs.
 - Reflectief scepticisme: uitspraak 8 t/m 11 gaan over de neiging om te leren van iemands eerdere ervaringen en het in twijfel trekken (het "betwijfelen") van bewijs.
- De vragenlijst is vooral geschikt als middel voor zelfreflectie en dialoog met studenten over hun vermogen tot kritisch denken.
- Bij gebruik graag bron als volgt citeren: Sosu, E. M. (2013). Vragenlijst Kritisch Denken (M. Waltman & S. McKenney, Trans.) *Thinking Skills and Creativity*, 9, 107-119.

Jouw naam & achternaam:
 Datum van invullen:

Naam van jouw docent:

Wat moet ik doen?

Zet bij elke uitspraak een rondje om één cijfer.

Je kiest het cijfer dat het beste past bij hoe erg jij het ermee eens bent.

Uitspraak	helemaal niet eens helemaal eens 				
	1	2	3	4	5
1. Ik probeer tijdens een discussie het onderwerp van alle kanten te bekijken.	1	2	3	4	5
2. Ik gebruik vaak nieuwe ideeën voor de manier waarop ik dingen doe.	1	2	3	4	5
3. Ik kijk of ik ergens anders nog meer informatie over een onderwerp kan vinden.	1	2	3	4	5
4. Ik zoek vaak nieuwe ideeën.	1	2	3	4	5
5. Ik twijfel soms over mijn vaste mening als ik daar een goede reden voor vind.	1	2	3	4	5
6. Het is belangrijk om te begrijpen wat andere mensen van een onderwerp vinden.	1	2	3	4	5
7. Het is belangrijk om uit te leggen waarom ik voor iets kies.	1	2	3	4	5
8. Ik denk vaak twee keer na over wat ik meemaak, want ik kan daarvan leren.	1	2	3	4	5
9. Voordat ik ergens iets van vind, check ik of ik mijn informatie kan vertrouwen.	1	2	3	4	5
10. Voordat ik iets ga doen, denk ik na over de gevolgen.	1	2	3	4	5
11. Ik denk vaak na over wat ik doe om te kijken of dat beter kan.	1	2	3	4	5

Vond je één of meer uitspraken niet duidelijk? Zet dan hieronder een rondje om het cijfer van elke uitspraak die je niet duidelijk vond.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Bijlage 3: kritisch denken bij andere vakken (samengevat)

In deze bijlage wordt beknopt aangegeven hoe kritisch denken een plaats krijgt in de verschillende leerlijnonderdelen van de Juridische opleidingen (inclusief HRM). Niet alle vakken komen aan bod, omdat de incorporatie van kritisch denken daarvoor nog niet is uitgewerkt. De inhoud van de kernmodule is hiervoor al beschreven in de hoofdttekst (zie p. 5). Voor meer details in de vorm van lesstof en docent informatie verwijzen we naar de *Leerlijn kritisch denken*.

Beroepsspecifieke vakken: recht, hrm

De kennisbasis van de opleiding betreft verschillende rechtsgebieden (vanaf 2022 ook verzekeringsrecht), sociale zekerheid, personeelswerk en arbeidsmarkt. De inhoud ligt globaal vast in het kwalificatiedossier en is verder uitgewerkt in de toetsmatrijzen van de examens. Verdieping vindt daarnaast plaats via keuzemodules.

Maar hoewel wet- en regelgeving vastligt, betekent dit niet dat kritische beschouwing ervan onnodig is. In de actualiteit is er regelmatig aandacht voor situaties waarin wetten tekortschieten, dan wel onvoldoende lijken te beantwoorden aan de maatschappelijke behoefte. De toeslagenaffaire bij de Belastingdienst en recente aanpassingen in het strafrecht zijn bekende voorbeelden. Vanuit een burgerschaps perspectief is een kritische houding dus al wenselijk. En ook voor de juridisch georiënteerde beroepen zelf is dat het geval, met name omdat zij direct te maken hebben met de uitvoering ervan. In sommige situaties kan dat zelfs leiden tot beroepsethische dilemma's.

In dit leerlijn onderdeel zijn voor de bovengenoemde vakken een aantal kwesties gegeven, waarin studenten in ieder geval uitgedaagd worden tot een kritische beschouwing. Het gaat voor een groot deel om ethische dilemma's. Het kan gaan om persoonlijke, professionele of maatschappelijke kwesties. Een aantal hiervan zijn ook voor andere opleidingen interessant, maar dan primair als onderdeel van burgerschapsonderwijs.

Het is de bedoeling dat in elk "vak" een relevante kwestie aan de orde komt. Hoewel er nog geen uitgewerkte lessen zijn, biedt het *Praktijkboek* hiervoor voldoende aanknopingspunten.

Eventueel kunnen kwesties ook doorgezet worden naar projectopdrachten in de betreffende periode, als de ruimte daarvoor in de lessen niet toereikend is.

Sommige kwesties kunnen (pas) na de behandeling van de betreffende wetgeving aan de orde komen, maar andere kunnen juist prima aan het begin van het betreffende vak besproken worden: eerst een dilemma en dan de wijze waarop de wetgever dit heeft proberen te "regelen".

Strafrecht kwesties komen ook aan de orde in de kernmodule (argumenteren, controversiële kwesties en emotie als valkuil).

Burgerschap

Een relevant deel van de lessen wordt besteed aan kennis en inzichten op basis van *Schokland*. Die kennisbasis is ook nodig om studenten hun eigen posities gemotiveerd te kunnen laten innemen. Het is daarbij wel zaak om dimensies (perspectieven) niet geïsoleerd te behandelen, maar deze juist met elkaar te confronteren. Dat daagt bijna automatisch uit tot kritisch denken. Persoonsvorming en burgerschap gaan dan als het ware gelijk op. Problematischer is het om verbanden te leggen met de beroepen waarvoor we opleiden. De maatschappelijke rol van een juridisch-administratief

medewerker is beperkt en dat geldt ook voor de maatschappelijke invloed op diens functioneren. Wel zijn er op het beroepsethische vlak situaties waarin professionele, maatschappelijke en persoonlijke belangen met elkaar in conflict kunnen komen. Denk bijvoorbeeld aan het functioneren van belastingambtenaren in de toeslagenaffaire. Andere voorbeelden worden besproken in de leerlijnonderdelen over methodische beroepsvorming en (voorbereiding) beroepspraktijkvorming. In het *Praktijkboek* zijn voldoende handvatten te vinden voor het ontwerpen van lessen, zowel inhoudelijk als didactisch.

Projectlessen

Bij de projectlessen van Juridische praktijk (JUP) gaat het er niet alleen om de studenten (veelal gesimuleerde) praktijkervaring op te laten doen als voorbereiding op stage en werk, maar ook om het toepassen van de in de vaklessen overgedragen kennis en vaardigheden. Samenwerken met medestudenten en hierop reflecteren en communiceren en rapporteren over de resultaten staan centraal.

Leren (beroepsgericht) samenwerken is een van de kerndoelen van deze lessen. Studenten moeten leren om problemen in de opdrachten gezamenlijk op te lossen, om besluiten te nemen, waarin iedereen zich in principe moet kunnen vinden en om te reflecteren op proces en resultaat. Daarbij moeten ze hun eigen waarden en normen inbrengen en confronteren met die van andere studenten (bijdrage aan de persoonsvorming en burgerschapsontwikkeling). Deze projecten gaan dus verder dan alleen maar het consolideren en leren toepassen en integreren (functioneel maken) van juridische kennis.

De lessen (3 tot 4 lesuren per week) worden in het eerste leerjaar begeleid door de studieloopbaanbegeleiders, waardoor een verbinding met de (studie)loopbaanontwikkeling gemakkelijk is te leggen en de reflectiemogelijkheden daarin groter en "dieper" kunnen worden. Zie ook het betreffende leerlijnonderdeel (en natuurlijk die leerlijn zelf).

In de drie perioden van het tweede leerjaar (voorafgaand aan de stage van 10 maanden) krijgt de juridische of hrm-inhoud meer gewicht en zijn de begeleiders vakdocenten (die niet noodzakelijk ook studieloopbaanbegeleider van die klas zijn).

Studieloopbaanbegeleiding

De (studie)loopbaanbegeleiding is bedoeld om studenten te helpen hun weg te vinden in de opleiding en naar de wereld van het "werk". Dat betekent dat studenten gecoacht (moeten) worden in het maken van keuzes die bij hen passen als persoon en bij hun ambities. Het gaat er uiteindelijk om dat de student (beter) leert om zelf verantwoordelijk te zijn voor zijn opleiding. Daarvoor is het wel nodig dat studenten kritisch leren kijken naar zichzelf en hun keuzes moeten leren motiveren, in de eerste plaats voor zichzelf, maar ook voor anderen die in die keuzes een rol spelen. Dit zal vooral gebeuren door middel van opdrachten en gesprekken en elke opleiding (en misschien zelfs elke begeleider) heeft hiervoor waarschijnlijk een eigen aanpak, al dan niet gestoeld op een methode.

In deze leerlijn bieden we een aantal opdrachten en begeleidingssuggesties die specifiek gericht zijn op de ontwikkeling van kritische verantwoordelijkheid voor de eigen (studie)loopbaan. Deze zullen niet direct als opzienbarend of vernieuwend overkomen, maar ze ondersteunen de studenten en hun begeleiders bij belangrijke keuzemomenten in de opleiding:

1. kennismaking en motivatie bij aanvang van de opleiding
2. eerste kennismaking met reflectie en verbeterplannen
3. keuzemoment voor uitstroomrichting aan het eind van periode 3 en 4
4. oriëntatie op vervolgopleiding of werk aan het eind van periode 8 (onderdeel van keuzedeel VHBO of Ondernemend gedrag)
5. eindgesprek aan het einde van de opleiding

Daarnaast zullen de (studie)loopbaanbegeleiders tijdens de opleiding op allerlei manieren begeleidingsactiviteiten uitvoeren, individueel of groepsgewijs, waarin studenten geprikkeld worden om kritisch te blijven werken aan de ontwikkeling van de eigen verantwoordelijkheid. Zie verder de leerlijn Studieloopbaanbegeleiding.

Methodische beroepsvorming

Bij methodische beroepsvorming staat het beroepsgericht handelen en communiceren centraal. Aan de orde komen onder meer de communicatieve situatie, gespreksvaardigheid, werknemersvaardigheden en het herformuleren van juridische en ambtelijke teksten (voor leken). Uiteraard is er dan een relatie met persoonsvorming, omdat studenten steeds keuzes moet (leren) maken in beroepssituaties, passend bij de situatie en passend bij henzelf. Reflecteren op die keuzes is een belangrijk onderdeel in de lessen, waarbij ook het omgaan met feedback een rol speelt. Er is als het ware een (voortdurende) wisselwerking tussen de vorming als beroepsbeoefenaar die als persoon. Deze wisselwerking is vaak impliciet, maar kan meer nadruk krijgen door vaker in lessen te bevragen, waarom studenten zo handelen als ze (denken te gaan) doen. Waarom maken ze soms andere keuzes dan andere studenten en waar ligt dat dan aan? En (of) waarom doen ze dat juist niet? Een vergelijking met de communicatiemogelijkheden van de kledingkeuze is gemakkelijk gemaakt, zeker wanneer deze besproken zijn in een les. Denk daarbij aan het onderscheid tussen de referentiële, de expressieve, de relationele en de appelerende functie van een communicatieve uiting. Het is dan gemakkelijk te verduidelijken in hoeverre studenten zich willen conformeren en hoe ze zich daarnaast individueel willen onderscheiden (en dat ook doen of toch niet) en wat daaraan ten grondslag ligt.

In de leerlijn kritisch denken gaat het er echter vooral om studenten te leren omgaan met complexe situaties, waarin beroep, persoon en samenleving alle drie een rol spelen. Dat is in ieder geval aan de orde in het omgaan met beroepsethische problemen.

Digitale geletterdheid

Bij digitale vaardigheden, digitale geletterdheid en digitaal burgerschap gaat het om meer dan alleen het leren van vaardigheden. Omgaan met de digitalisering van de communicatie en vooral de sociale media vragen voortdurend om een kritische houding, bijvoorbeeld als het gaat om het selecteren en op waarheidsgehalte beoordelen van informatie.

Eenzijds omdat er veel "aanbod" is van lessen(series) en anderzijds omdat deze leerlijn nog in ontwikkeling is binnen de opleiding, is dit leerlijnonderdeel nog niet uitgewerkt.

Nederlands

Kritische denkvaardigheden komen met name aan bod in de vorm van argumentatievaardigheden bij lezen en luisteren enerzijds en schrijven en spreken (en gesprekken voeren) anderzijds, maar in het *Referentiekader taal en rekenen* wordt er niet expliciet naar verwezen. Verder is in methodes en toetsen vaak sprake van "burgerschapsonderwerpen". Dit maakt het logisch om te streven naar samenwerking tussen docenten Nederlands en burgerschap, zodat actuele burgerschapsthema's ook bij Nederlands aandacht krijgen en de motivatie voor vaardigheidstrainingen toeneemt met mogelijk weer een positieve invloed op de kwaliteit van bijvoorbeeld discussies in de burgerschapslessen.

In de leerlijn Kritisch denken worden geen lessen aangeboden, maar wordt op basis van een analyse van het referentiekader aangegeven waar in het curriculum Nederlands kritische denkvaardigheden aan bod (kunnen) komen. Dat zijn dan bij uitstek momenten waarop samenwerking met andere docenten, zoals de burgerschapsdocenten en de (beroeps)vakdocenten kan bijdragen aan een kwaliteitsverhoging van de lessen. In de analyse komen ook de inconsistenties in het referentiekader aan de orde. Hieraan is ook recent al aandacht besteed in *Analyse en evaluatie referentieniveaus Nederlandse taal en rekenen* (van den Broek, et.al., 2022), maar niet in detail.

Opmerkingen

We stellen op- en aanmerkingen bijzonder op prijs, bij voorkeur per mail via kbosma@rocvantwente.nl (na 1 juli 2023 via kbosma@gmail.com).

Verder lezen

Dit werk is een product van de Werkplaats gericht op onderwijs kunnen ontwerpen. Er wordt impliciet verwezen naar andere publicaties, onderzoeken en ideeën van de meewerkende onderwijscollega's. Op www.werkplaatsburgerschap.nl vind je brondocumenten, meer informatie, inspiratie en lesontwerpen.

Colofon

Auteur: Klaas Bosma

Om te citeren: Bosma, K. (2023). *Kritisch denken als desem in de opleiding*. Uitgegeven door onderzoekswerkplaats burgerschap *Democratisering van kritisch denken*

De Werkplaats is een samenwerking tussen ROC van Twente, ROC Midden Nederland, Hogeschool Utrecht, Universiteit Twente, Rijksuniversiteit Groningen en Cito. Het consortium wordt mede gefinancierd door het Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek.

Aan de Werkplaats hebben meegewerkt:

Docenten: Nathalie van Barneveld, Pinar Bozkurt, Bart Eugelink, Michael van Eck, Anouk Geelen, Michel Numans, Cynthia Roessink, Ron Vreeswijk, Loes Langendonk, Raymond Leverink, Thomas Roode, Johan Beije, Maurice Belmer, Lilian Boonstra, Sam ten Brink, Michel van Dalen, Peter Dinter, Eveline Oulde Dubbelink, Reinhilde Duyverman, Bart Eugelink, Kübra Gögen, Ilse Hoffman, Mario de Jong, Paulien Knol, Mirjam Kruger, Anouk van Oorschot, Thea Parren, Joris Poffers, Mark Tijhuis, Marc Visscher, Lidy Winters-Alkema

Kernteam: Saskia Arbon, Klaas Bosma, Laurence Guérin, Laura Martens, Ward van der Meiden, Susan McKenney, Piet van der Ploeg, Jos Keuning, Daan van Riet, Karin Vermeulen, Michiel Waltman, Anouk Zuurmond

Disclaimer: De auteurs zijn zich volledig bewust van hun taak een zo betrouwbaar mogelijke uitgave te verzorgen. Desondanks kunnen zij geen aansprakelijkheid aanvaarden voor onjuistheden die eventueel in deze uitgave voorkomen.

Contactgegevens:

Laurence Guérin, onderzoeksleider – ROC van Twente – lguerin@rocvantwente.nl – www.rocvantwente.nl/over-ons/practoraten/burgerschap.html

Daan van Riet, onderzoeksleider – ROC van Twente & Hogeschool Utrecht – daan.vanriet@hu.nl - www.rocvantwente.nl/over-ons/practoraten/burgerschap.html

Laura Martens, onderzoekskoördinator - ROC Midden Nederland – l.martens@rocmn.nl - www.rocmn.nl/kritischdenken

Januari 2023